

MANTIK TARİHİ YAZIMININ İMKAN VE SINIRLARINA DAİR BİRKAÇ NOT

Müellif: Abdurrahman Beşikci

Tarih: 12 Rebiülahir 1446 (15 Ekim 2024)

Yayın Yeri: Bir İlim Merkezi Olarak İstanbul II:

Fetih'ten Tanzimat'a Osmanlı'da Dini Düşünce, Ensar Yayınları, 2025.

Osmanlı ulemasının gösterdiği ilgiye binaen mantık, Osmanlı konulu çalışmalarda muhakkak surette dikkate alınmalıdır. Zira bir Osmanlı aliminin zihin dünyasını teşkil eden unsurlardan biri de mantıktır. Dolayısıyla Osmanlı'daki mantık eğitimi, Osmanlı ulemasının kaleme aldığı eserlerin anlaşılmasında zemin teşkil edecektir. Zira kem âlet ile kemâlât olmaz ve mantık, insan zihninin en temel aletidir. Osmanlı ulemasının mantıkla kurduğu ilişkinin anlaşılması ve anlamlandırılması ise iki aşamada mümkündür: (i) Mantık tahsili, (ii) Mantık tarihçiliği.

Osmanlı ulemasının ortaya koyduğu metinleri anlamlandırabilmek için alet bakımından en azından onların seviyesinde bir tahsile sahip olma ihtiyacı, (i)'i merkezî bir konumuna taşımaktadır. Öte yandan bu tahsilin hangi metinler etrafında ve nasıl gerçekleştiği sorusu, (ii)'yi, (i) için önemli hale getirmektedir. Diğer bir deyişle, (ii) unsuru, (i) unsuruna ulaşma yolunda önem arz etmektedir. Nitekim ulemanın takip ettiği metinlerin tespiti, bu metinlerin hangi sıralama ile okutulduğu, ulemanın hangi tartışmalara yoğunlaştığı gibi pek çok önemli başlık, (ii)'de ortaya konulmaktadır. Bu ve benzeri konular ise, hiç şüphesiz (i) için büyük önem taşımaktadır.

Peki mantık tarih yazımı nasıl olmalıdır? Bu soruyu daha temel bir soruyla öncelemek istiyorum: Mantık tarihi yazımı ne derece mümkündür? Bu sorunun cevabı, mantık tarihi ile neyi hedeflediğimiz ile yakından alakalıdır. İlimlerin tarihini konu edinen ikincil ilimler, konu aldıkları ilmin tarih içerisindeki seyrini -belki gelişimini- konu edinir. Kanaatimizce, bu noktada mantık tarihi yazımı sorunlu ve tartışmaya açık bir meseledir.

Bu konudaki görüşlerimizi ifade etmeden önce bazı noktaları açıklamak isteriz: Çalışmanın bu kısmından sonra “mantık” ile kastedeceğimiz şey, İslam dünyasında ortaya çıkan ve “ikinci akledilirleri” konu edinen disiplindir. Ayrıca bu disiplin, lafzî değil, suretî konu edinmektedir. Bu anlamıyla mantık kişiyi, suret itibarıyla düşüncede hatadan korumayı hedefler.

Bu noktada belirtmek istediğimiz bir diğer husus da şudur: Kanaatimizce, “mantık” kelimesinin İslam mantık geleneği ile Batı mantık geleneğine yüklemelenmesi, eşsesli bir kelimenin yüklemelenmesi gibidir. Buradan hareketle, İslam mantık geleneğinin aksine, Batı’da cereyan eden mantık çalışmalarının tarihlendirilmesi gerektiğine dair kanaatimizin, diğer araştırmacılarla paralel bir seyrinde olduğunu söyleyebiliriz. Dolayısıyla Russell, Frege ve Kripke gibi isimler üzerine yapılacak bir çalışma, bu iddiamızın kapsamının dışındadır.

Bir ilmin tarih yazımı iki türlü olabilir: (i) Tarihi seyri kuşatacak bir yazım, (ii) Belirli meselelere odaklanacak bir yazım.

(ii) türünden bir yazım ise mümkün ve gereklidir. Bahsettiğimiz üzere (ii), (i)’in ortaya çıkmasında pay sahibidir. Ayrıca bu türden bir yazım pek çok noktayı da aydınlatacaktır. Söz gelimi, pek çok bulguya katılmamakla beraber, Sîrâfî-Mettâ arasında vuku bulan münazara ve bu münazara etrafında gelişen ikincil literatür, mantık tarihçiliği adına güzel bir örnektir. Aynı şekilde, İslam mantık geleneği ile Batı mantık geleneği arasındaki ayrışmanın mahiyeti, mantık tarihi adına incelenmesi gereken meselelerin başında gelmektedir. Bunun yanı sıra, İslam dünyasında mantığı haram gören yaklaşımlar ve sebepleri; mantık karışıklığı; belirli dönemlerde ulemanın yoğunlaştığı mantık konularının tespiti ve gerekçeleri; mantık eğitimi, mantık yazımı, şerh-haşiye literatürünün temel metinleri, mantıkçı biyografileri ve hoca-talebe ilişkileri, incelenmesi mümkün ve gerekli meseleler olarak değerlendirilebilir.

Elbette ki mantık tarih yazımı (i) anlamıyla da -zâtı itibariyle- mümkündür. Ancak meselemiz, ortaya konulacak bir mantık tarihi metninin imkanından ziyade niteliği ile ilgilidir. İşte bu noktada, (i) türü mantık tarih yazımı oldukça zorlu ve netamelidir. Zira böyle bir tarih yazımında sağlıklı bir akış diyagramı oluşturmak mümkün görünmemektedir. Bunun temelinde mantık tarihini dönemlere ayırmanın, ekollere ayırmanın, mantıkçıları sınıflandırmanın, konular arasında ilerlemeci bir seyir takip etmenin oldukça zor olması yatmaktadır. Bazı noktalar anakronizme, bazıları ise indirgemeci bir tavır ile gerçeği çarpıtmaya oldukça müsaittir.

(i) seçeneğinde bir tarihçinin yapması gereken, bu kuşatıcı tarih yazımı için bir akış diyagramı belirlemektir. Bu noktada birkaç temel yaklaşım söz konusudur: (a) Zamansal öncelik-sonralığa dayalı bir anlatı, (b) Ekoller üzerinden bir anlatı, (c) Konusal bir yaklaşım. Bu seçenekler elbette ki artırılabilir (Coğrafya üzerinden anlatı sunmak, devletler üzerinden anlatı sunmak vb.); ancak bunların hiçbirisi söz konusu üç yaklaşımın maruz kaldığı sorunlardan azade olmayacaktır. Dolayısıyla yazının sınırlarını daha fazla zorlamamak adına

bu üç temel yazım türü ile yetinmeyi uygun görüyoruz.

(i.a) türü bir mantık tarihi yazımını düşünelim. Bu tür bir yaklaşımın tercih edilebilmesi için “önce” ile “sonra” arasındaki ayrımın oldukça net olması gerekir. Yazar kritik hususlara odaklanmalı ve ilerlemeci bir yaklaşım sergilemelidir. Diğer bir ifadeyle, sonra gelen önce geleni nefyetmeli veya meydana getirdiği kırılmaların mantık tarihinin seyrini değiştirmesi beklenir.

Bu tarz bir yazım fizik, kimya, biyoloji, bilim tarihi ve tarih disiplinleri başta olmak üzere pek çok ilim için oldukça makuldür. Ancak söz konusu mantık olduğunda, bu tarz bir tarih yazımının pek de verimli olacağını söyleyemeyiz. Çünkü tamamıyla düşünsel bir faaliyet olan mantıkta kişi, kendisinden yüzlerce yıl önce yaşamış bir kimsenin görüşünü kabul edebilir.

Bir örnek verelim: Önermenin cüzleri üç tane mi yoksa dört tane midir? Müteahhir dönem alimleri her ne kadar dört cüzlü yapıyı tercih ediyor olsa da Gelenbevî başta olmak üzere pek çok geç dönem alimi, önermenin üç cüzden meydana geldiği anlayışını kabul etmektedir. Böyle bir durumda Gelenbevî, yüzyıllar önceki erken dönem alimleri ile mi değerlendirilmelidir? Yahut Gelenbevî'nin muasırlarından farklı görüşler ortaya koyan isimler, bu tarih çizelgesinin ilerlemeci yaklaşımında nereye konumlandırılacaktır? Mantığın yatay değil, dikey bir gelişim sergiliyor olması, böylesi bir tarih perspektifine konu edilmesini zorlaştırmaktadır.

Mantık tarihi yazımındaki bir diğer mümkün yaklaşım ise (i.b), yani ekoller üzerinden yapılacak bir tarihçiliktir. Nicholas Rescher'in (ö. 2024) kaleme aldığı İslam mantık tarihi konulu kitaplar bu tür bir yazımın sakıncalarını göstermek adına güzel birer örnektir. Rescher kitaplarında, çeşitli kavramsallaştırmalarla İslam coğrafyasında yetişmiş mantıkçıları sınıflandırır: Bağdat Okulu, Doğu Okulu, Batı Okulu.

Rescher, Bağdat okulu mensupları arasında Ebu'l-Bișr Mettâ (ö. 328/940) ve Fârâbî'yi (v. 339/950) zikreder. Ona göre her iki ismi de bu okulun başıdır.[1] Ancak bu durumda, mantığın konusunu lafızlar yapan biriyle ikinci akledilirleri konu edinen diğerini aynı ekole nispet etmiş oluruz. Birinin mantık dediğine diğeri mantık demeyen iki ismi aynı ekole nispet etmek ise, büyük bir garabet olarak düşünce dünyamızda yerini almıştır.

Rescher'in bir diğer kavramsallaştırması olan Doğulu-Batılı ayrımı ise varsayılan bir Fârâbî-İbn Sinâ karşıtlığından hareketle ortaya konulmuştur.[2] Buna göre tasavvur-tasdik tanımları, iltizâmî delaletteki lüzum, akd-i vaz'da imkân gibi pek çok hususta farklı görüşlere sahip Fârâbî, Fahreddin Râzî (v. 606/1210), Hûnecî (v. 646/1248) ve Siraceddin Urmevî (v.

682/1283) gibi isimler aynı ekolden kabul edilmiştir. Keza pek çok hususta farklılaşan İbn Sînâ (v. 428/1037), Tûsî (v. 672/1274), Kâtibî (v. 675/1277) ve öğrencileri Hillî (v. 726/1325) de Doğu Okulu mensupları olarak tasnifte yer almışlardır.[3] Rescher, ele aldığı bu isimleri yeterince incelememiş, keyfi bir tasnif yapmıştır. Ayrıca, Rescher'in dikte ettiği tasnif, ulemanın eserlerinde yer almaz. Bir diğer deyişle, bu alimler, kendilerini herhangi bir ekol altında değerlendirmemiştir.

Bu noktada şöyle bir soru yöneltilebilir: Mütekaddim-müteahhir ayrımı gelenek içerisinde sabittir. Bu ikili taksim ekol başlıkları olarak değerlendirilemez mi? Ulema, her ne kadar müteahhir-mütekaddim adı altında iki farklı gruptan bahsetse de, mütekaddim ve müteahhir alim olmanın sınırları belli değildir. Örneğin, bazı durumlarda mütekaddim mezhebini tercih eden Gelenbevî mütekaddim mi yoksa müteahhir mi kabul edilecektir? Keza, bazı konularda mütekaddim, bazı konularda müteahhir görüşün kabul edilmesi sınıflandırmayı daha da karmaşık hale getirecektir. Bununla beraber, mütekaddim lafzı ile Antik Dönem mantıkçıların mı yoksa erken dönem İslam mantıkçıların mı kastedildiği de açık değildir.

Değinilmesi gereken bir diğer husus ise, düşünce tarihi yazımında Batı endeksli bir kavramsallaştırmanın aldatıcı olabileceğidir. Aristotelesçilik, Aristotelesçiliğin Fârâbîci ve İbn Sînâcı formu gibi yapay ekollerin hesabı iki noktada henüz verilebilmiş değildir: (i) Aristotelesçilik, Aristotelesçiliğin Farabici ve İbn Sînâcı formu ne anlama gelmektedir, (ii) Bu kavramlarla ilişkilendirilen isimler hangi gerekçelerle bu isimleri alacaktır? Dolayısıyla, buradaki tartışma sadece bir kavramsallaştırmaya karşı çıkmak anlamına gelmeyip bu kavramsallaştırmanın çerçevesinin ve tatbikinin sorgulanmasından ibarettir.

Söz gelimi, bilginin tasavvur ve tasdik taksimi Fârâbî'de (v. 339/950) ortaya çıkmıştır.[4] Bununla beraber, mantık kitaplarını tasavvur-tasdik bahisleri ekseninde tasnif etme payesine ilk olarak İbn Sînâ (v. 428/1037) erişmiştir. Yine pek çok Müslüman mantıkçı yeni konular, özgün farklar barındıran yaklaşımlar ortaya koymuşlardır. (Devam ciheti ve uzantıları, imkân cihetlerindeki farklılaşmalar, şartlı önermelere dair hükümler, mahsura önermelerin tahkiki meselesi, dördüncü şeklin şartları vb. temel noktalar) Bu denli farklılaşmaların olduğu bir ortamda, Fârâbî ve İbn Sînâ'yı Aristotelesçiliğin bir yorumu olarak görmek, hesabı verilmesi gereken bir husustur.

Mantık tarihi yazımında zikrettiğimiz bir diğer yöntem ise (i.c) konusal yaklaşımdır. Bu yönteme göre, mantık tarihi kitabı konulara göre düzenlenir ve her bir konu özelinde tarih çalışması yapılır. Mesela: Önce lafızlar, ardından beş tümel, sonra tarif ve son olarak da

tasdikât bahsi incelenerek bir tarih yazımı oluşturulabilir. Bu durumda, ilgili konular başlıklar hâlinde ele alınır ve her konuda önemli isimlerin görüşleri ve aralarındaki tartışmalar incelenir. Bu tür bir yazım biçimi, tarafsızlık iddiasıyla beraber, tez-antitez şeklinde ilerlediği için mantık tarihinden ziyade bir mantık kitabı olmaya daha yakındır.

Ayrıca, bu tür bir tarih yazımının bir diğer problemi de, tarafsızlık iddiasının sürmesi durumunda konular arasındaki ilişkiyi takip etmenin zorluğudur. Zira ulemanın hepsi, kitaplarını aynı şekilde tertip etmemektedir. Örneğin: *Şemsiyye*'de önce tasavvur sonra tasdik bahsi ele alınırken, *Mi'yarü'l-İlim*'inde önce tasdik sonra tasavvur bahsi ele alınmaktadır. Benzer şekilde, tasavvur ve tasdik konularının alt başlık tertibinde de farklılaşmalar söz konusudur. *Şemsiyye* ile *Tehzîb* ve *Burhân*'ın dört nispet konusundaki yaklaşımları buna örnek olarak gösterilebilir. Bu gibi durumlar, mantık tarihinin konusal yazım tarzıyla ele alınmasını güçleştirmektedir.

*Bu yazı *Bir İlim Merkezi Olarak İstanbul II* isimli kitap içerisindeki "Şemsiyye Varken Burhân'a Ne Hâcet?" başlıklı yazının bir kısmıdır.

[1] Nicholas Rescher, *İslam Mantık Tarihi* (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2018), 77.

[2] Rescher, *İslam Mantık Tarihi*, 126.

[3] Rescher, *İslam Mantık Tarihi*, 128-129.

[4] Fârâbî, *el-Mantık inde'l-Fârâbî: Kitâbu'l-Burhân ve Şerâitu'l-Yakîn*, ed. Macid Fahri (Beyrut: Dârü'l-Meşrik, 1987), 19.